

Wanda K. Roman

Polacy internowani na Litwie w oczach historyka litewskiego

Przegląd Historyczno-Wojskowy 16 (67)/1 (251), 208-217

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Czy zatem przeoczył on ten problem, a z *Polskiego słownika biograficznego* korzystał przy opracowaniu tylko niektórych biogramów? Przy nocie biograficznej Sylwestra jest jednak wymieniona Wikipedia, która podaje, że to właśnie on dowodził II Korpusem. Co więcej, nawet porównanie przebiegu kariery obu tych generałów każe zastanowić się, dlaczego dowódcą korpusu miałby zostać oficer z doświadczeniem dowódcy batalionu pontonowego, a nie były dowódca dywizji piechoty. *Polski słownik biograficzny* jako prawdopodobnego dowódcę II Korpusu wymienia właśnie Sylwestra. Szkoda, że autor książki nie pokusił się o wyjaśnienie tej sprawy.

Chociaż w książce Stanisława Czerepa zostały zamieszczone biogramy przeszło 200 generałów, autor nie uważa, że temat został wyczerpany. Zapowiada więc kolejną publikację. Mają się w niej znaleźć informacje o osobach, których polskie pochodzenie nie zostało jeszcze zweryfikowane. Nawet pobieżne porównanie omawianego opracowania ze wspomnianym dziełem Henryka P. Koska pozwala dostrzec brak biogramów wielu osób w nowszej z tych publikacji. Dalsze badania braki te powinny uzupełnić. Oby nastąpiło to jak najszybciej.

Podsumowując, należy stwierdzić, że omawiana książka jest warta polecenia. Mimo zauważonych tu uchybień przynosi ona bowiem wiele nowych i cennych informacji o tej części polskiej generalicji, która wywodziła się z armii rosyjskiej. Z pewnością nowa książka Stanisława Czerepa będzie lekturą obowiązkową dla wszystkich tych, których interesują zarówno dzieje armii rosyjskiej przełomu XIX i XX w., jak i początki odrodzonego w 1918 r. Wojska Polskiego.

Michał Kozłowski

POLACY INTERNOWANI NA LITWIE W OCZACH HISTORYKA LITEWSKIEGO

Gintautas Surgailis, *Uchodźcy wojenni i polscy żołnierze internowani na Litwie w czasie II wojny światowej*,
Warszawa 2013

W wyniku klęski wrześniowej 1939 r. wiele tysięcy wojskowych i cywilnych obywateli polskich znalazło się poza granicami kraju; największa ich liczba na terytorium Rumunii i Węgier. Deklarowana przed 1 września 1939 r. neutralność Rumunii została potwierdzona życzliwym przyjęciem na jej terytorium 24–25 tys. polskich żołnierzy oraz ok. 26 tys. uchodźców cywilnych wraz z najwyższymi

władzami II RP¹. Podobnie wyglądało internowanie w neutralnych Węgrzech, gdzie Wojsko Polskie wkraczało z przekonaniem, że będzie to tylko etap w drodze do Francji. Na Węgrzech w obozach internowania przebywało ogółem ponad 40 tys. żołnierzy polskich². Polscy uchodźcy wojskowi – marynarze (w liczbie 183) wraz z okrętami znaleźli schronienie w Szwecji. Wystąpił również epizod internowania w Estonii okrętu podwodnego ORP „Orzeł” i dwóch samolotów³. Następnym klęską Francji latem 1940 r. było internowanie walczących w jej obronie żołnierzy polskich w Szwajcarii i Hiszpanii⁴. Neutralność wobec konfliktu polsko-niemieckiego ogłosiły państwa nadbałtyckie: Litwa, Łotwa i Estonia. Pozytywnym zaskoczeniem dla kierownictwa polskiego była zwłaszcza postawa Litwy, ponieważ – z uwagi na nieistnienie aż do 1938 r. stosunków dyplomatycznych, wrogość we wzajemnych kontaktach i roszczenia Litwinów do Wileńszczyzny⁵ – brano nawet pod uwagę ewentualne jej wystąpienie zbrojne przeciwko Polsce. Postawa rządu Litwy, lokalnej administracji i społeczeństwa, nadspodziewana życzliwość i współczucie dla Polski – wszystko to poskutkowało przyjęciem na jej terytorium dziesiątek tysięcy uchodźców wojskowych i cywilnych, którym zapewniono warunki internowania i pobytu zgodne z międzynarodowym prawem wojennym.

Przez wiele lat problematyka internowania Polaków w państwach nadbałtyckich stanowiła margines badań naukowych w kraju⁶. Niewiele lepiej było na emigracji, gdzie mimo braku cenzury ukazywały się jedynie pojedyncze artykuły⁷. Sporadycznie publikowano wspomnienia samych internowanych i uchodźców lub osób, których losy były w jakiś sposób związane z tą kwestią⁸. Z uwagi na brak dostępu do archiwaliów litewskich nie podejmowano też edycji materiałów źródłowych. Właśnie ów brak możliwości sięgnięcia do źródeł archiwalnych był

¹T. Dubicki, *Wojsko Polskie w Rumunii 1939–1941*, Warszawa 1994, s. 61, 300–301.

²I. Lagzi, *Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1980, s. 23.

³W. K. Roman, *Uwarunkowania polityczno-militarne oraz aspekty formalnoprawne internowania żołnierzy polskich w państwach nadbałtyckich we wrześniu 1939 roku*, w: *Internowanie żołnierzy polskich w latach II wojny światowej*, Tarnowskie Góry 2004, s. 142–156.

⁴W. K. Roman, M. Szczurowski, *Polscy żołnierze i uchodźcy internowani w obozie w Miranda de Ebro*, w: *ibidem*, s. 248–266.

⁵Szerzej m.in.: P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*, Warszawa 1996; *idem*, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985.

⁶J. Danielski, *Internowanie żołnierzy polskich w państwach neutralnych podczas II wojny światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1977, nr 2, s. 88–115. Monograficzny, dość obszerny artykuł, odnosi się do internowania we wszystkich państwach neutralnych w całym okresie wojny i powstał na podstawie nielicznych opracowań wcześniejszych oraz materiałów wspomnieniowych przechowywanych w archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego. P. Łossowski, *Internowanie żołnierzy polskich na Litwie w latach 1939–1940*, *ibidem* 1971, nr 4, s. 59–77; *idem*, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1982, 1985. Autor wykorzystał jedynie pojedyncze (większość była utajniona) dokumenty z zasobu Litewskiego Archiwum Państwowego w Wilnie.

⁷A. Kolator, *Internowanie na Litwie*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1991, z. 98, s. 151–166.

⁸L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Londyn 1968.

najdotkliwszym mankamentem nielicznych prac zarówno krajowych, jak i emigracyjnych poruszających kwestie internowania i uchodźstwa wojennego Polaków na Litwie. Co więcej, autorzy prac ukazujących się w Polsce nie mieli możliwości pełnego ukazania problemu, a więc także z uwzględnieniem roli ZSRR i jego polityki wobec państw nadbałtyckich w latach 1939–1940.

Rozpoczęcie poważnych badań tej problematyki umożliwił dopiero rozpad ZSRR i upadek całego systemu państw socjalistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej u progu lat 90., co zaowocowało m.in. zniesieniem cenzury i otwarciem archiwów, w tym także w niepodległej Litwie i Łotwie. W Polsce już w roku 1990 wydano wspomnienia Leona Mitkiewicza, *attaché* wojskowego w Kownie w latach 1938–1939⁹. Wkrótce powstały prace, m.in. Piotra Żaronia i Jacka Pragi¹⁰, traktujące o losach grupy polskich wojskowych, którzy po 17 września 1939 r. znaleźli się na Litwie, gdzie zostali internowani. W dalszym ciągu nie uwzględniały one oryginalnych źródeł litewskich i łotewskich. W 1994 r. podczas konferencji naukowej w Instytucie Studiów Politycznych PAN problem internowanych Polaków w świetle źródeł z Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego w Wilnie przedstawił litewski historyk Gintautas Vilkielis¹¹. Była to jednocześnie pierwsza informacja nt. archiwaliów, które czekały na badaczy polskich. Tu jednak barierą okazał się język, którego znajomość wśród Polaków jest rzadkością. W 1997 r. ukazało się obszernie opracowanie powstałe na podstawie materiałów pozyskanych przez Wojskową Komisję Archiwalną¹² z Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego w Wilnie¹³. Godzi się pokreślić, że była to pierwsza publikacja zawierająca oparty na źródłach litewskich zarys internowania, wybór materiałów źródłowych oraz imienną listę internowanych.

Dopiero to opracowanie, a ściślej biorąc zawarte w nim litewskie dokumenty źródłowe, przetłumaczone przez płk. Andrzeja Firewicza, pierwszego po Leonie Mitkiewiczu *attaché* wojskowego Polski w niepodległej Litwie, stały się impulsem do kolejnych badań omawianej problematyki. Zaowocowały one artykułami monograficznymi i tekstami przyczynkarskimi autorstwa niżej podpisanej¹⁴, stanowią też

⁹ *Ibidem*, Warszawa 1990.

¹⁰ P. Żarón, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa–Londyn 1994; J. Praga, *Obozy internowanych żołnierzy polskich na Litwie i Łotwie*, w: *Obozy jenieckie NKWD, IX 1939–VIII 1941*, Warszawa 1995, s. 100–110.

¹¹ G. Vilkielis, *Żołnierze polscy internowani na Litwie w latach 1939–1940*, w: *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939–1941*, Warszawa 1995, s. 316–322.

¹² Wojskowa Komisja Archiwalna została powołana w 1992 r. do skopiowania i sprowadzenia do kraju dokumentacji dotyczącej losów polskich żołnierzy internowanych na terytorium rosyjskim w latach II wojny światowej. Działała do 1997 r. i ogółem sprowadziła z kilkunastu archiwów na terenie państw b. Związku Radzieckiego ponad 1,1 mln kserokopii, które są przechowywane w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego.

¹³ J. Pięta, W. K. Roman, M. Szczurowski, *Polacy internowani na Litwie 1939–1940*, Warszawa 1997.

¹⁴ W. K. Roman, *Obozy dla internowanych żołnierzy polskich na Litwie IX 1939 r.–VII 1940 r. (w świetle*

poważną część jej monografii poświęconej działalności niepodległościowej żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie do roku 1941¹⁵. Autorem artykułów dotyczących tej problematyki jest również Maciej Szczurowski, który zajął się m.in. stosunkiem władz i społeczeństwa Litwy do internowanych Polaków oraz ich statusem formalnoprawnym¹⁶.

To może nieco zbyt obszerne wprowadzenie ma pokazać, że na temat internowanych na Litwie napisano w Polsce dużo, a powstałe prace, odwołujące się do źródeł litewskich, obejmują w zasadzie wszystkie aspekty tej problematyki. Nie jest więc prawdą, jak pisze autor we wstępie do omawianej książki, że w Polsce powstało jedynie kilka publikacji o internowaniu (s. 10).

Sam dr Gintautas Surgailis, mający w swym dorobku poza omawianą książką dwa artykuły na temat internowanych i uchodźców¹⁷, jest bodajże jedynym litewskim badaczem tej problematyki. Z noty na okładce dowiadujemy się, że jest absolwentem Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Wileńskiego, podpułkownikiem rezerwy, dyrektorem Instytutu Nauk Wojskowych Litewskiej Akademii Wojskowej im. gen. Jonasa Žemaitisa. Specjalizuje się w badaniach nad historią litewskich sił zbrojnych, a problematyka dotycząca uchodźców i polskich internowanych zajmuje tylko niewielki fragment jego dorobku naukowego.

Wydana obecnie w Polsce monografia jego autorstwa ukazała się na Litwie kilka lat wcześniej¹⁸, a jej pojawienie się na polskim rynku wydawniczym jest w dużym stopniu zasługą ambasady litewskiej w Warszawie. Samo udostępnienie książki polskim czytelnikom należy niewątpliwie ocenić pozytywnie, aczkolwiek

źródła litewskich), „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1996, nr 19, s. 7–13; *eadem*, *Internowanie żołnierzy polskich na Litwie 1939–1940 w biuletynach Departamentu Bezpieczeństwa Państwowego Litwy*, *ibidem* 1998, nr 21, s. 145–160; *eadem*, *Internowanie żołnierzy polskich na Litwie, wrzesień 1939–lipiec 1940*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2002, nr 2, s. 49–65; *eadem*, *Rola kościoła w życiu żołnierzy polskich internowanych na Litwie*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim*, Białystok 2005, s. 370–382; *eadem*, *Internowanie żołnierzy KOP na Litwie i Łotwie w 1939 roku*, w: *Korpus Ochrony Pogranicza. Materiały z konferencji naukowej w 80-ą rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza*, Kętrzyn 2005, s. 235–250; *eadem*, *Internowani i przemytnicy. Akcja płk. Leona Mitkiewicza*, w: *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego*. Toruń 2007, s. 445–460; *eadem*, *Życie religijne w obozach dla internowanych na Litwie w 1939–1940 roku*, w: *Religia ludów Morza Bałtyckiego. Stosunki polsko-duńskie w dziejach*, Toruń 2010, s. 402–419.

¹⁵ *Eadem*, *W obozach i w konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939–czerwiec 1941*, Toruń 2004.

¹⁶ M. Szczurowski, *Internowanie żołnierzy Wojska Polskiego na Litwie*, w: *Internowanie żołnierzy polskich w latach II wojny światowej...*, s. 91–108; *idem*, *Rząd i społeczeństwo Litwy wobec internowania Polaków w latach 1939–1940*, w: *Polska i jej sąsiedzi w XX wieku. Studia i materiały ofiarowane prof. dr. hab. Michałowi Gnatowskiemu w 70-lecie urodzin*, Białystok 2004, s. 343–355; *idem*, *Polscy jeńcy wojenni i internowani z kampanii wrześniowej 1939 roku w świetle ówczesnego prawa międzynarodowego*, w: *Polski wrzesień – wojna na dwa fronty*, Piotrków Tryb. 1999, s. 243–271.

¹⁷ G. Surgailis, *Internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais*, „Karo Archyvas” 2000, t. 16, s. 183–228; *idem*, *Žydai-Antrojo pasaulinio karo pėbėgeliai Lietuvoje (1939.09–1941.06)*, *Lietuvos istorijos metraštis, 1991 metai*, w: *Mokslo ir enciklopedijų leidykla*, Wilno 1993, s. 115–131.

¹⁸ G. Surgailis, *Antrojo pasaulinio karo pėbėgeliai ir internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje (1939.09–1940)*, Wilno 2005.

z pewnym, dość zresztą istotnym zastrzeżeniem. Na publikacji tej ciąży bowiem swoisty grzech pierworodny, którym jest wszechobecny litewski punkt widzenia prezentowanej problematyki, prawie zupełnie ignorujący to, co zostało na ten temat napisane w Polsce. Od opublikowania wersji litewskiej przed 9 laty w naszym kraju ukazały się bowiem opracowania, w których szczegółowo ukazano różne aspekty internowania, o których Surgailis nie wspomina wcale albo też traktuje je marginalnie. Polskie wydanie nie zostało też wystarczająco dobrze opracowane z myślą o polskich czytelnikach, którzy w konsekwencji mogą mieć poważne trudności ze zrozumieniem niektórych zagadnień, jak np. kwestia obywatelstwa litewskiego dla mieszkańców Wilna i Wileńszczyzny. Mankament ten częściowo łagodzą nieliczne przypisy wyjaśniające. Szkoda, że poza tłumaczeniem przystosowanie książki do potrzeb polskiego rynku wydawniczego ograniczyło się prawie do zmian – *notabene* dość specyficznych – jej szaty graficznej. Otóż na okładce wydania litewskiego widnieje fotografia przedstawiająca gen. bryg. Wacława Przeździeckiego, najstarszego stopniem wśród internowanych, oraz płk. Antanasa Gaušasa, a w omawianym tu polskim wydaniu fotografię tę zastąpiono zdjęciem obrazującym wkroczenie Litwinów do Wilna w październiku 1939 r. Czemu miał służyć taki zabieg? W polskim wydaniu zabrakło też części fotografii, które były reprodukowane wydaniu litewskim, a które zaczerpnięto z publikacji polskich. Powodem tych ograniczeń miał być – jak czytamy w notce odredakcyjnej – brak możliwości skontaktowania się z właścicielami praw autorskich. Jest to jednak tłumaczenie o tyle nieprzekonujące, że przecież kontakt ze wszystkim autorami opracowania *Polacy internowani na Litwie* nie nastęrcza żadnych trudności.

Całość tekstu omawianej książki została podzielona na dwie części: pierwsza dotyczy uchodźców cywilnych, druga zaś internowanych żołnierzy. Mają one zupełnie inny rytm narracji, lecz łączy je przywiązanie autora do wykorzystywania artykułów z prasy codziennej, publikowanych relacji, a przede wszystkim dokumentów źródłowych, obszernie streszczanych – jeden po drugim (np. s. 31–35, przyp. 47–58). Trudno oprzeć się wrażeniu, że głównym celem autora było nie tyle wyczerpujące przedstawienie tytułowej problematyki (jest ona wszak potraktowana dość powierzchownie), ile raczej wykazanie, że Litwa jako państwo w 1939 r. przyjęła odpowiedzialność za dziesiątki tysięcy Polaków zgodnie z prawem międzynarodowym i roztoczyła nad nimi opiekę stosownie do własnych możliwości. Ale przecież o tym wiadomo już z wydanych przed laty prac Piotra Łossowskiego, a także z późniejszych publikacji, w tym także autorstwa niżej podpisanej. Również pozostałe wnioski przedstawione przez autora w zakończeniu nie odbiegają od tych, które znajdziemy w polskich pracach.

Z deklaracji autora dowiadujemy się, że jego zamiarem było ukazanie (...) *zagadnień związanych z pojawieniem się na Litwie uchodźców cywilnych i internowanych żołnierzy polskich* (...), *przedstawienie działalności instytucji państwowych, organizacji*

społecznych i międzynarodowych – a także zaprezentowanie – *problemów wewnętrznych i międzynarodowych związanych z ich obecnością* (s. 12). Wydaje się, że wymienione zagadnienia zostały w monografii potraktowane niejednakowo: jedne szczegółowo, inne zaś powierzchownie – bez wnikliwszego zgłębienia przyczyn oraz przeanalizowania skutków, chociaż wszystkie one są ukazane nader jednostronnie – tylko w świetle źródeł litewskich. A przecież problematyki uchodźców i internowanych polskich żołnierzy nie da się całościowo pokazać bez materiałów rosyjskich, niemieckich (wykorzystał je np. wspomniany Piotr Łossowski), polskich, amerykańskich czy szwajcarskich. O wiele łatwiej można by też zrozumieć niektóre decyzje, postawy i zachowania zarówno Polaków, jak i Litwinów, gdyby autor zagadnienia te ukazał na nieco szerszym tle ówczesnych wydarzeń politycznych, uzupełnionym np. o nieznane szerzej w Polsce archiwalia litewskie, a nie – jak to uczynił – ograniczywszy się do zrelacjonowania, częstokroć bezkrytycznego, treści kolejnych dokumentów. Mam tu na myśli m.in. polityczny kontekst przekazania Wilna i Wileńszczyzny przez Związek Radziecki Litwie zgodnie z układem z 10 października 1939 r., a także faktyczną utratę niezależności litewskich władz po ich zgodzie na obecność na Litwie baz Armii Czerwonej i nadzorowanie pracy rządu litewskiego przez radzieckiego posła nadzwyczajnego i ministra pełnomocnego w Kownie Nikołaja G. Pozdniakowa¹⁹, co rzutowało przecież na sytuację uchodźców i internowanych. Można by wówczas wyraźniej ukazać m.in. powody litewskiej aktywności międzynarodowej na rzecz pozbycia się jak największej liczby uchodźców i internowanych oraz przyczyny zmian w ich traktowaniu. Odnosi się wrażenie, że autor, mając o wiele łatwiejszy niż badacze z zagranicy dostęp do litewskich źródeł archiwalnych, możliwości tych nie wykorzystał. W efekcie nie przyczynił się do wzbogacenia wiedzy o podjętej problematyce, ograniczając się w większości wypadków – i to często bez komentarza – do powtarzania znanych już faktów i wydarzeń. Nowych ustaleń w tej monografii jest niewiele.

Przyjrzyjmy się zatem nieco bliżej temu, jak autor posiłkował się źródłami archiwalnymi i wcześniejszymi publikacjami dotyczącymi badanej tematyki. Z wykazu zamieszczonego w książce wynika, że wykorzystał 7 zespołów archiwalnych z Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego oraz 3 zespoły z Litewskiego Archiwum Specjalnego. Z pierwszej z tych placówek pochodzą dokumenty wytworzone m.in. przez Sztab Obozów dla Internowanych, Komisariat ds. Uchodźców Wojennych i Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Spośród 7 zespołów akt komend obozowych autor sięgnął tylko do jednego z nich. We wstępie pisze on o cennych materiałach wytworzonych przez Litewski Czerwony Krzyż (LCK), znajdujących się w zespole nr 1734 Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego, z których to materiałów jednak nie korzystał, a jedynie posłużył się korespondencją LCK,

¹⁹ Por. fragmenty dziennika i korespondencję N. Pozdniakowa opublikowane w: *Pribaltika wstupalet w sojuz*, „Mieżdunarodnaja Żizn” 1990, nr 2, dok. 5, s. 146–147; nr 3, dok. 14–15, s. 156–157.

zachowaną w aktach Pełnomocnika Rządu Litewskiego dla Miasta Wilna i Rejonu Wileńskiego (zespół nr 317).

Dział „opracowania” liczy 12 pozycji, z czego 5 to wspomnienia²⁰, 3 – prace Piotra Łossowskiego z lat 1971–1982, oraz 2 artykuły samego autora. Deklaruje on także wykorzystanie polskiego wydawnictwa Jana Pięty, Wandy K. Roman i Macieja Szczurowskiego, ale nie znajduje to odzwierciedlenia w przypisach. Za to nader obficie odwołuje się do litewskiej prasy z lat 1939–1940, choć w tym wypadku dla odmiany nie zamieszcza tytułów wykorzystanych periodyków w bibliografii.

W pierwszej części poświęconej uchodźcom cywilnym zostały przedstawione takie kwestie, jak: pojawienie się polskich uciekinierów w Wilnie i na Litwie, administrowanie uchodźcami, wysiedlanie na Litwę osób niepożądanych z Niemiec i ze Związku Radzieckiego, działania Litwy zmierzające do uniknięcia napływu uchodźców z Polski po zakończeniu działań wojennych, dynamika liczebności uchodźców wojennych, starania Litwy o zmniejszenie liczby uchodźców, emigracja uchodźców, ich działalność antylitewska, pomoc uchodźcom, opieka medyczna i sanitarna, wysiedlanie uchodźców z Wilna i Wileńszczyzny do innych miejscowości na Litwie, zatrudnienie uchodźców, administrowanie nimi po 15 czerwca 1940 r. i wreszcie udzielanie im pomocy w warunkach okupacji radzieckiej.

Przedmiotem zainteresowania autora są nie tylko Polacy, ale uchodźcy reprezentujący różne narodowości, w tym przede wszystkim Żydzi, których losami Surgailis zajmował się już wcześniej. To właśnie Żydów dotyczą wspomniane wysiedlenia (wypędzenia) z Niemiec do Litwy. Jednocześnie autor nie wyjaśnia, kto był przedmiotem wysiedlenia (wygnania) z terenów Związku Radzieckiego, ograniczywszy się tylko do przytoczenia, bez komentarza, treści dokumentów (s. 37–40). Treści tej nie skonfrontował jednak z dokumentami, które przedstawił w dalszej części pracy. A szkoda, gdyż mówią one o napływie uchodźców, po przekazaniu Litwie Wilna i części Wileńszczyzny, z pozostałych obszarów polskich, które Związek Radziecki zatrzymał dla siebie i włączył do Republiki Białoruskiej. W efekcie nie zauważył, że chodzi tu o ten sam problem.

²⁰ Jedno z nich to zupełnie nieporozumienie – czyli opublikowane wspomnienia Andrzeja Bogusławskiego (Gintautas Surgalis nazywa je „publicystyką”, ale korzysta z nich często), które myląc – ze względu na tytuł – pretendują do roli monografii o internowanych na Litwie, a w rzeczywistości są niezbyt udaną kompilacją opisu własnych przeżyć z internowania (zaledwie kilka stron) z różnej proveniencji wspomnieniami innych osób, ale przede wszystkim z zaczerpniętymi pełną garścią informacjami z literatury przedmiotu, głównie zaś przepisany dosłownie – bez opatrywania przypisami i cudzysłowami – dokumentami z opracowania Jana Pięty, Wandy K. Roman i Macieja Szczurowskiego pt. *Polacy internowani na Litwie 1939–1940* (Warszawa 1997). Por. A. Bogusławski, *W znak Pogoni: internowanie Polaków na Litwie IX 1939–VII 1940*, Toruń–Łysomice 2004.

Dość jednoznacznie autor rozstrzyga problem antylitewskiej działalności uchodźców. Nie bierze przy tym pod uwagę szerszego kontekstu polityczno-wojskowego, w którym rodziła się polska konspiracja na Wileńszczyźnie, tj. kilkutygodniowej okupacji radzieckiej oraz powiązań z podziemiem na terenie okupowanym przez Niemcy. Można zrozumieć punkt widzenia autora jako Litwina, ale jest on również historykiem i z tej racji powinien patrzeć z szerszej perspektywy na bunt Polaków z Wileńszczyzny skierowany przeciwko kolejnemu okupantowi, przeciwko lituanizacji – bo tak właśnie wydarzenia te wówczas postrzegali. Polskie organizacje w Wilnie stawiały sobie za cel odbudowę państwa polskiego w przedwojennych granicach – z tego punktu widzenia było to działanie przeciwko Litwie, która nigdy nie zrezygnowała z praw do Wilna. W żadnym dokumencie wydanym przez polskie władze polityczne czy wojskowe nie znajdziemy jednak stwierdzenia, że celem działalności podziemnej jest zwalczanie państwa litewskiego.

Najwięcej miejsca (przeszło 60 s.) zajmują w tej części monografii kwestie pomocy dla uchodźców. Autor szczegółowo relacjonuje akcję międzynarodową prowadzoną przez litewskich dyplomatów, działania wewnętrzne władz i społecznych organizacji pomocowych, w tym LCK, Komisariatu ds. Uchodźców Wojennych oraz organizacji charytatywnych zorganizowanych przez wileńskich Polaków. Omawia też problemy współpracy, odnotowując przy tym nieporozumienia oraz konflikty wynikające głównie na tle podziału środków pomocowych. Szczególnie dużo miejsca poświęca kwestiom finansowym, co służy ukazaniu skali problemu, którego rozwiązanie spadło na niewielką Litwę. Na szczęście otrzymała ona pomoc międzynarodową w wysokości ok. 5,5 mln litów, co ponad dwukrotnie przekraczało wynoszące ok. 2,5 mln litów wydatki litewskiego skarbu państwa na pomoc uchodźcom.

Nader zdawkowo potraktował autor przejście Wilna i Wileńszczyzny przez Litwę, a przy tym nie wyjaśnił do końca, jak wydarzenie to wpłynęło na położenie uchodźców cywilnych. Jest oczywiste, że państwo litewskie stanęło wówczas przed olbrzymim problemem natury nie tylko logistycznej i finansowej, ale też politycznej – międzynarodowej i wewnętrznej. Autor szczegółowo przedstawia starania litewskie o zmniejszenie liczby uchodźców przez odesłanie ich do różnych państw na zasadach zgodnych z prawem międzynarodowym. Szkoda jednak, że nie pisze nic o argumentach, do jakich uciekano się w korespondencji dyplomatycznej, poza jednym, ogólnym, że *ogromna liczba uchodźców i internowanych przynęcała Litwę* (s. 68).

Autor próbuje wyjaśnić formalnoprawne podstawy przymusowego wydalenia uchodźców, np. do Niemiec. Podkreśla, że wydalenie z Litwy wchodziło w grę jedynie w nielicznych wypadkach – wówczas, gdy uchodźca popełnił przestępstwo lub przebywał na terytorium litewskim bez zezwolenia władz. Jednocześnie dostrzega, że problem uchodźców był skoncentrowany w samym Wilnie i na Wileńszczyźnie,

gdzie, jak pisze: *wraz ze zwrotem Wileńszczyzny Litwa przejęła również jej mieszkańców, a osoby nieposiadające prawa do obywatelstwa Litwy zostały uznane za cudzoziemców lub za bezpaństwowców. Zatem uchodźcy z Polski stali się cudzoziemcami, dlatego zawrócić przymusowo można było tylko tych, którzy popełnili przestępstwo* (s. 83). Jest to zbyt daleko idące uproszczenie, które niczego nie wyjaśnia, a już szczególnie czytelnikowi nieobeznanemu z problematyką. Zastrzeżenia budzi niewystarczające wyjaśnienie kwestii rejestrowania uchodźców po przejściu Wilna i Wileńszczyzny przez Litwę i związanego z tym uzyskiwania obywatelstwa litewskiego. Ustawa o obywatelstwie mieszkańców Wilna i rejonu wileńskiego, uchwalona pod koniec listopada 1939 r., została sformułowana tak, by do minimum ograniczy liczbę osób uznanych za obywateli Litwy. Aby więc stać się pełnoprawnym obywatelem, należało spełnić kilka warunków, w tym m.in. być uważanym za obywatela Litwy na podstawie umowy pokojowej między tym państwem a Rosją z 14 października 1920 r.²¹ i 27 października 1939 r., mieszkać na stałe w Wilnie lub rejonie wileńskim oraz przedstawić potwierdzające to dokumenty. W ten sposób pozbawiono uprawnień do obywatelstwa litewskiego osoby, które od kilkunastu lat pracą czy rodziną były związane z Wilnem. W mieście i okolicy pojawiły się nagle dziesiątki tysięcy miejscowych „cudzoziemców” lub „przybyszów”, „przychodźców” (*svetimšalis, atėivis*), jak określano ich w oficjalnym języku urzędowym, w odróżnieniu od uchodźców wojennych (*karo atbegelis*), którzy przebywali tu tymczasowo. Bez dogłębnego wyjaśnienia powyższych spraw, niezrozumiałe jest używanie przez autora pojęcia „przybysze” (s. 85, 93, 161). Te kwestie autor zupełnie pomija, odwołując się do różnych danych statystycznych, które zresztą pozbawione odpowiedniego komentarza są niezbyt czytelne.

Ogólnie biorąc, lektura monografii litewskiego historyka pozostawia spory niedosyt, tym większy, że autor mając tak wielkie możliwości wykorzystania oryginalnych źródeł archiwalnych, potraktował temat nazbyt pobieżnie, a w dodatku jego poszczególne aspekty przedstawił w sposób nierównomierny.

Zawiodła też korekta; wiele nazwisk Polaków (np. ksiądz Czesław Kulikowski, płk Jerzy Dąmbrowski) jest zapisanych niepoprawnie, co jest tym bardziej niezrozumiałe, że błędy te można było łatwo wyeliminować, sięgając choćby do znanych polskich publikacji. Mocno niekompletny jest również indeks nazwisk.

Książka jest dość bogato ilustrowana fotografiami oraz fotokopiami oryginalnych dokumentów. Szkoda jednak, że nigdzie nie znajdziemy informacji skąd pochodzą fotografie opatrzone tajemniczym skrótem „AN” (w wydaniu litewskim tych informacji również brak).

²¹ W art. 6 dotyczącym zarządzania rejonem i miastem Wilno czytamy: *Za obywateli uważano osoby, które w tym czasie mieszkały w mieście lub okolicy, a przy tym spełniały jeden z warunków: 1) sami lub ich rodzice stale tu zamieszkiwali; 2) byli wpisani do miejskich lub wiejskich wspólnot; 3) zamieszkiwali przed 1914 rokiem w Wilnie lub okolicy nie mniej niż 10 ostatnich lat.* Tekst umowy z 14 X 1920 r. zob. *Lietuvos-Sovietų Rusijos Taikos sutartis*, oprac. Č. Laurinavičius, Wilno 1992.

Mimo wielu jej słabości, z których najważniejsze zostały powyżej odnotowane, dobrze się stało, że omawiana praca ukazała się na polskim rynku wydawniczym. Dzięki temu bowiem polscy badacze zajmujący się tą problematyką mogą poznać sposób, w jaki jest ona postrzegana przez historiografię litewską. Dobrze by było, gdyby książka ta stała się punktem wyjścia do dialogu między historykami polskimi i litewskimi, dialogu, który w perspektywie mógłby przyczynić się do bardziej wszechstronnego zbadania problematyki polskich internowanych na Litwie w czasie ostatniej wojny, a być może także do przybliżenia stanowisk obu uczestniczących w nim stron.

Wanda K. Roman

ZAPISKI BIBLIOGRAFICZNE

Bartosz Nowożycki, *Zgrupowanie AK „Radosław”*, Rytm, Warszawa 2014, 622 s.

„Zgrupowanie AK „Radosław” autorstwa Bartosza Nowożyckiego jest naukową monografią jednego z najbardziej sławnych i znanych powstańczych zgrupowań dowodzonych przez ppłk. Jana Mazurkiewicza „Radosława”. Zgrupowanie było szturmową jednostką powstańczą, wykorzystywaną do wspierania zagrożonych odcinków oraz do wykonywania szczególnie trudnych zadań bojowych. Przez wszystkie dni Powstania Warszawskiego przeszło szlak bojowy z Woli, przez Stare Miasto, Śródmieście, Czerniaków, Mokotów, zakończony w Śródmieściu. Był on jednak okupiony krwawymi stratami sięgającymi 70–80% stanu początkowego, który wynosił ponad 2 tys. żołnierzy.

Temat badawczy autor potraktował bardzo poważnie, o czym świadczy obszerna bibliografia. Autor korzystał z dokumentów przechowywanych w Bibliotece Narodowej, Archiwum Akt Nowych, Instytucie Pamięci Narodowej, Centralnym Archiwum Wojskowym i Bundesarchiv, a także relacji uczestników, opracowań i szkiców historycznych, materiałów biograficznych oraz ewidencji żołnierzy.

Treść książki została ujęta w sześciu chronologiczno-problemowych rozdziałach podzielonych na podrozdziały. W rozdziale 1 autor opisuje genezę i organizację Kedywu KG AK oraz oddziały wchodzące w skład zgrupowania, tj. bataliony: „Zośka”, „Parasol”, „Czata 49”, „Miotła” i „Pięść”. Rozdział 2 dotyczy bieżącej walki konspiracyjnej, sytuacji przed powstaniem oraz zawiera charakterystykę żołnierzy i ich życie codzienne podczas okupacji. W rozdziale 3 autor przedstawił przygotowania do powstania, siły niemieckie